

Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi Dergisi

The University of Kahramanmaraş Sütçü İmam
Review of The Faculty of Theology
ISSN-1304-4524 e-ISSN-2651-2637

Arap Dilinin Batı Afrika Kültürüne Etkisi

The Impact of Arabic Language on West African Culture

Yazarlar / Authors

Murat YİĞİT

Arş. Gör., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakül-
tesi Temel İslam Bilimleri, Kahramanmaraş / TÜRKİYE

yigitmuratif@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-0816-9786>

Youssoufa Soumana

Öğr. Gör., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakül-
tesi Temel İslam Bilimleri, Kahramanmaraş / TÜRKİYE

youssoufsoum@hotmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-3133-579X>

Makale Türü/ Article Types: Araştırma Makalesi /Research Article

Makale Geliş Tarihi/ Date of Receipt: 10/10/2019

Makale Kabul Tarihi / Date of Acceptance: 26/12/2019

Makale Yayın Tarihi: 31/12/2019

Yayın Sezonu/Pub Date Season: Aralık / December

Yıl/Year: 17 Sayı/Issue: 34 Sayfa /Page: 253-288

Atıf/Citation: Yiğit, Murat- Soumana, Youssoufa. "Arap Dilinin Batı Afrika Kültürüne Etkisi". *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 34 (Aralık 2019), 253-288. <https://doi.org/10.35209/ksuifd.631697>

- Bu makale iThenticate programında taranmış ve intihal içermediği tespit edilmiştir.

Arap Dilinin Batı Afrika Kültürüne Etkisi

Öz

Batı Afrika okyanus ve çöl ile kuşatılmış, asırlar boyunca sözlü geleneğin hâkim olduğu izole bir coğrafyadır. İslâm'ın yayılmasından itibaren savaşlarla ve fetihlerle değil çöl aşırı ticaret yoluyla İslâm kültürü ve Arap dili ile tanışmıştır. Arap dili ve İslâm bölgede şehirden kırsala doğru yayılmış, eğitilmiş ve kültürlü insanların dili olmuştur. Bu sayede küçük gruplar bir arada yaşamayı öğrenmiş ve yönetimi ve kuralları olan devletler kurmaya başlamıştır. Bu durum asırlar boyu sürmüş, bölgede büyük İslâm devletleri kurulmuş, halkı veya yöneticileri Müslüman olan devletler ortaya çıkmış ve sömürgeciler 19. yüzyılda bölgeyi bölene kadar devam etmiştir.

Bu çalışmada Arap dilinin bölgeye girişinden sömürgecilerin gelmesine kadar geçen süre boyunca Arap dilinin Batı Afrika'nın siyasi birliğine, diline ve edebiyatına olan katkıları ele alınmıştır. Ayrıca bu katkıların ortaya çıkmasında rol oynayan faktörler ortaya konmuştur. Bu çalışmanın amacı baskın kültüre ait dilin yayıldığı diğer toplumlar üzerindeki etkilerini ortaya koymaktır. Bu amaçla Arap dilinin Batı Afrika kültürü üzerinde etkileri ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Arap dili, Batı Afrika, Afrika edebiyatı, kültür, İslâm kültürü.

The Impact of Arabic Language on West African Culture

Abstract

West Africa is an isolated region, surrounded by the ocean and desert, dominated by oral tradition for centuries. Since the spread of Islam, this region has known the Islamic culture and the Arabic language through trade but not through war and conquests. Arab language and Islam spread from the city to the countryside in the region and became the language of educated and cultured people. In this way, small groups learned to live together and began to form states with rules and rulers. This situation lasted for centuries, great Islamic states were established in the region. Indeed, States whose rulers or people are Muslims emerged and this situation

continued until the colonists came to divide the region in the 19th century.

In this study, the contribution of the Arab language to the political unity, language and literature of West Africa during the period from the entry of the Arab language into the region to the arrival of the colonists was discussed. In addition, the factors that play a role in the emergence of these contributions have been revealed. The aim of this study is to reveal the effects of dominant cultural language on other societies. For this purpose, the effects of the Arabic language on West African culture were discussed.

Keywords: Arabic language, West Africa, African literature, culture, Islamic culture

Giriş

1. Dil, Düşünce ve Kültür İlişkisi

Dil, insanların birbirlerini anlamalarını, mesajlarını iletmelerini, ortak öznel ve nesnel değerler üretmelerini, duygu ve düşüncelerini alıcıya iletmelerini sağlar. Bunun sonucunda aynı dili konuşanlar arasında ortak değerler, adetler, gelenekler, kısaca ortak bir kültür oluşur. Dil insanlar arasında oluşan bu ortak kültür kümesinin hem bir elemanı hem de bu kümeyi zenginleştiren ve değiştiren bir yapı taşıdır.

Arap dilinin Batı Afrika kültürü üzerindeki etkilerine geçmeden önce, dil, düşünce ve kültür arasındaki ilişkiye, dil değişiminin ne şekilde gerçekleştiğine ve toplumu nasıl etkilediğine kısaca değinmek yerinde olacaktır.

Dil ile düşünce arasındaki ilişkinin temellerine girmek ve uzun uzadıya dil ve düşünce ilişkisini ele almak konunun merkezinin kaymasına sebep olacağı için dil ve düşünce arasındaki etkileşimin karşılıklı olduğunu söylemek yeterlidir. Aksi takdirde, dilin kökeni sorunu, insanın kökenine dayandığı için dil mi düşünceyi değiştirir, düşünce mi dili değiştirir konusu da aynı döngüye neden olacaktır. Buradan hareketle sadece, dilin toplumsal değişimdeki işlevi bu çalışma için önem arz etmektedir.

Toplumun inanış ve düşünce dünyasında gerçekleşen her-

hangi bir değişim dile yansır. Dile yansmasıyla temeli atılan bu değişimin kavramları, terimleri, fikri dünyada yer alan ideaları somutlaşır ve dil vasıtasıyla toplumsal alanda yerini alır. Temelleri oluşan bu değişim dil sayesinde ivme kazanır ve hızla yayılır. Türkçede Batı'dan ithal edilen laiklik, feminizm vb. gibi bazı kavramlar etrafında oluşan düşünceler ve bu kavramlar çerçevesinde teşekkül ederek dile yerleşen bazı alt kavramlar toplumun kültürel yapısını değiştirmede önemli rol oynamıştır. Aynı şekilde toplumun ileri gelenlerinin, siyasî lider veya toplumun düşünce dünyasına yön veren kişilerin ortaya attığı bazı kavramlar kültürel değişimin çekirdeği gibidir. Bu kavramlarla değişimin tohumu atılır ve bu kavramlar çevresinde geliştirilen düşüncelerle kültürel değişim gerçekleşir. Burada önemli nokta dilde yer edinen bu kavramlar vesilesiyle dilin kültürel değişimi hızlandırmasıdır.

Dil ile kültür arasındaki ilişki, dil ile düşünce arasında olduğu gibi karşılıklı etkileşime dayanır. Kültüre şekil veren unsurlardan biri olan dil, kültürle birlikte değişen, kültürel değişimi etkileyen ve ona hız kazandıran bir araçtır. Kültür en genel tanımıyla “tarihsel, toplumsal gelişme süreci içinde yaratılan bütün maddi ve manevi değerler ile bunları yaratmada, sonraki nesillere iletmede kullanılan, insanın doğal ve toplumsal çevresine egemenliğinin ölçüsünü gösteren araçların bütünü, hars, ekin.”¹ şeklinde tanımlanır. Kültürün bu araştırmayla ilgili boyutu Batı Afrika'nın dili, edebiyatı ve siyasî yapısı çerçevesinde ele alınacağı için kültürün değişik tanımları üzerinde durulmayacaktır.

Dil ile kültür arasında birbirini besleyen ve değiştiren bir ilişki vardır. Bundan dolayı bir dilin tarihi o toplumun kültürel değişiminin göstergelerini ve ipuçlarını barındırır. Keza dil, sadece geçmişin değil; bugünün ve geleceğin taşıyıcısıdır. Dünden aldığı kültür ve değeri bugüne taşıdığı gibi, bugün olanı ve mevcut kültürel birikimi geleceğe taşır. Dil-kültür bağlantısı üzerine otorite olan

¹ TDK, “Güncel Türkçe Sözlük” (Erişim 20 Ağustos 2019)

Humboldt ulusların karakterlerini ve kültürlerini dillerinde araştırmak gerektiğine inanmıştır. Ona göre “dil bir ulusun kültür düzeyini gösteren en iyi araçtır.”²

Dil konuşulduğu toplumun kendi içinde kültür taşıyıcısı olduğu gibi, başka bir dilin etkisi altına giren toplumlara, geldiği toplumun kültürünü nakleder. Yani bir toplumun dili başka dillerin etkisi altına girdiğinde, ait olduğu kültürün izlerini taşıyan bu yeni dil, egemen olduğu topluma kendi kültürünü taşıyarak toplumun kültürü üzerinde büyük etki yapar.

Dillerin başka toplumlar tarafından kullanılması bazen benimsenerek bazen zorunlu hallerden dolayı meydana gelir. Her ne sebeple meydana gelirse gelsin eğer bir dil, başka bir dile maruz kalmış veya tahakkümü altına girmiş ise o dilin taşıdığı kültürel kodlardan etkilenir. Çünkü bu tür diller genellikle baskın ve güçlü diller oldukları için zengin bir kültürün veya medeniyetin izlerini taşır.

Dilin kültürel değişim üzerindeki etkileri, doğrudan değişimler ve dolaylı değişimler olarak gruplandırılabilir. Doğrudan değişimler kısaca, belli bir amaca yönelik dilde yapılan değişikliklerle kültürel değişimi hızlandırmaya çalışmaktır. Kültürel değişimi hızlandırma amacıyla dilde rahatsız edici ve ayrımcı kelimelerin alternatif kelimelerle değiştirilmesi maksatlı değişimdir. Bunun en güzel örneği dildeki cinsiyetçi kelimelere yapılan vurgular ve bu kelimeleri değiştirme çabalarıdır. Dildeki bu cinsiyetçi gelenek daha çok eril ifadelerin ön plana çıkmasıyla gerçekleşmektedir. Arapça, İngilizce ve Türkçede yer alan, sırasıyla رجل , man ve adam kelimeleri ile kurulan birleşik sözcükler (رجل الأعمال, businessman, iş adamı vb.) son dönemlerde bu bakımdan cinsiyetçi kelimeler olarak değerlendirilmekte ve yerlerine “iş insanı, iş kadını” gibi alternatif kelimeler üretilmektedir.

Dilde manipülasyon ve propaganda amaçlı yapılan değişiklik-

² Wilhelm von Humboldt, *Dil-Kültür Bağlantısı*, trc. Bedia Akarsu (İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1998), 7.

lerle kültürel değişimi gerçekleştirmek, doğrudan değişimin bir diğer örneğidir. Manipülasyondan kasıt bir şeyi olduğundan farklı göstermeye çalışmaktır. Örneğin bazı meslek isimlerinin daha “saygın” gösterilmek için değişikliğe uğratılmasıdır. Tezgâhtar yerine, satış danışmanı; şoför yerine, ulaşım sorumlusu gibi ifadelerin kullanılması örnek olarak gösterilebilir. Medyada kullanılan gerçeği olduğundan farklı gösterme çabaları ve özellikle reklamlar yoluyla toplumun alışkanlıklarını değiştirme, topluma yeni tüketim alışkanlıkları kazandırma gibi manipulatif hareketler de doğrudan dil değişimi ile kültürel değişimi sağlamaya yöneliktir. Aynı şekilde siyasî liderlerin tabanlarını konsolide etmek için toplumun ayırt edici değerlerine vurgu yapmaları ve sloganlar üretmeleri de dilin toplum üzerinde propaganda ve manipülasyon aracı olarak kullanılması yoluyla toplumsal değişimi sağlamaya örnek olarak gösterilebilir.³

Dolaylı değişikliklere gelince, dilin konuşulduğu toplumda herhangi bir gayeyle gerçekleştirilen toplumsal değişimin dile yansması ve dilin bu değişimi hızlandırmasının dışında, göçler, savaşlar, ekonomik dönüşümler ve ticaret sonucu farklı toplumların bir araya gelip bütünleşmesiyle etnik veya dilsel değişimin hatta dilsel tasfiyenin gerçekleştiği durumlar bu türden değişimlerdir. Bu durumlarda siyasî ve ekonomik güç merkezlerinin etkisi büyüktür. Burada güçlü olan dil zayıf olan dili etkiler. Arap dilinin Batı Afrika kültürü üzerindeki etkileri ve gerçekleşen değişimler ticaret yoluyla başladığı ve asırlar boyunca bu şekilde devam ettiği için kendiliğinden gerçekleşen değişimler sınıfına girer.

Sadece konuşulduğu bölgenin kültürünün değil, İslâm medeniyetinin de izlerini taşıyan Arap dili, yayıldığı bütün toplumlara İslâm medeniyetini taşımıştır. Çünkü Arap dili Kur’ân-ı Kerim’in dili, yani din dilidir. İslâm dininin ibadet dilidir. Arap dilinin kendisi ve yazısı kutsal kabul edilir. Bu nedenlerle toplum üzerinde büyük bir tesire sahiptir. Arap dili yayıldığı tüm toplumlarda etkili olmuş-

³ Bk. Steven Roger Fischer, *Dilin Tarihi*, trc. Muhtesim Güvenç (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2017).

tur. Çeşitli yönlerden ve farklı vesilelerle giriş yaptığı ve yerleştiği Afrika, Arap dilinin en önemli nüfuz alanlarından birisidir. Kabilelerden oluşan ve çok dilli bir yapıya sahip Afrika kıtasında yayılan Arap dili değişik yönleriyle etkisini göstermiştir.

Bu çalışmada Arap dilinin seçilme nedeni, Arap dilinin çok geniş coğrafyalarda, değişik etnik ve kültürel gruplar tarafından kimi zaman fetihler yoluyla, kimi zaman göçlerle, kimi zaman da olağan bir şekilde ticaret yoluyla kabul edilip konuşulmasıdır. Öte yandan Arap dilinin en önemli özelliği ve bu derece yayılmasının en büyük sebebi, İslâmiyet'in dili olması ve din dili olarak kutsal kabul edilmesidir. Bu nedenle konuşulduğu coğrafyanın dışında, Müslüman olan diğer toplumlar için de önemli bir değere ve etkiye sahip olması bir diğer sâiktir.

“Neden Batı Afrika?” sorusuna gelince, Batı Afrika ilerde anlatılacağı gibi okyanus ve çöle kuşatılmış, değişik etnik ve dilsel grupların bir arada yaşadığı, İslâmiyet'in ve Arap dilinin savaş ve fetihlerle değil, ticarî ilişkiler sonucu karşılıklı etkileşim yoluyla bölgeye doğal bir süreçle girdiği izole bir coğrafyadır. Bu coğrafyada sömürgeciler gelmeden önce yerliler İslâm'la tanışmış ve Arap dili ve yazı sayesinde birçok İslâm devleti kurarak bölgede bir medeniyet tesis etmişlerdir. Bu bakımdan Batı Afrika'nın seçilmesinin en önemli nedeni bölgeye Arap dili gelmeden önce bölgede sözlü kültürün hâkim olması, yazılı kültüre Arap diliyle geçilmesidir. Nitekim günümüzde yapılan Batı Afrika çalışmalarının en önemli kaynakları, sözlü gelenek ve arkeolojik kazılar dışında sadece Arap seyyahların ve coğrafyacıların telif ettiği eserlerdir. Bölgenin tarihi başta İbn Battûta olmak üzere Bekrî, 'Umerî, İbn Haldûn, Hamevî, İdrîsî gibi Müslüman tarihçi ve gezginlerin Arap dilinde yazılmış eserlerinden istifade edilerek öğrenilmektedir.⁴

1.1. Batı Afrika Hakkında Genel Bilgiler

Batı Afrika geleneksel tanıma göre Afrika kıtasının Ekva-

⁴ Ousmane Oumar Kane, *Beyond Timbuktu, An Intellectual History of Muslim West Africa* (Massachusetts: Harvard University Press, 2016), 43-46.

tor'un kuzeyinde kalan kısmında, Büyük Sahra'nın altında, doğuda Çad Gölü ve Kamerun'dan itibaren batıda Gine sahillerinin bulunduğu Kuzey Atlantik Okyanusu'na kadar yer alan ülkeleri içerir.

Arap tarihçilerinin ve coğrafyacıların kitaplarına baktığımızda Büyük Sahra'nın güneyinde yer alan bölgeyi sömürgeciler gelmeden önce Bilâd-ı Sûdân olarak adlandırdıklarını görürüz. Bu adlandırmanın sebebi bölgede yaşayan insanların çoğunun siyahî olmasıdır. Bunun yanı sıra bölgede Târikî (Tuareg) ve Arap azınlıklar da bulunmaktadır. Arap coğrafyacılar Bilad-ı Sûdân olarak isimlendirdikleri bu bölgeyi üç kısma ayırmışlardır.⁵

1- Doğu Sûdân: Kızıldeniz'in Batı sahilleri boyunca Darfur bölgesine kadar uzanan bölüm.

2- Orta Sûdân: Çad Gölünü çevreleyen ülkeler ve Kuzey Afrika bölgesidir.

3- Batı Sûdân: Nijer Nehri ve Atlas Okyanusu arasında kalan bölgeyi içine alır. Bu araştırmanın konusu ve günümüzde Batı Afrika olarak isimlendirilen bölge bu bölgedir.

İslâmî kaynaklarda es-Sûdânu'l-Garbî⁶, el-Mağribu'l-Aksâ⁷ gibi kavramlarla tek bir bölge olarak ele alınan, Arap dili ve İslâm inancının girmesiyle bütünlük kazanan Batı Afrika bölgesi geçmişten bugüne çok sayıda inanış, dil ve kültüre ev sahipliği yapmıştır.

Afrika'da kabilelerin dinî inanışları her ne kadar farklılık gösterse de, genel olarak animist, fetişist ve totemist inanç sistemleri hâkimdir. "Orta Afrika'da pek çok taraftarı bulunan animizm inanışında canlı ve cansız varlıkların birer ruhu olduğuna ve "ruh gücü" ne inanılmaktadır. Batı Afrika klanlarının dini olan ve içinde bir ruh veya olağan üstü bir güç olduğuna inanılan bir nesneye (fetiş) tapınmanın esas teşkil ettiği fetişizmde, insanların tabiat kuvvetleri karşısında duydukları korkulardan kurtulmak için başvurdukları

⁵ Kabâ İmran, *eş-Şi'ru'l-'Arabî fi'l-Ġarbi'l-İfrîkî* (Rabat: Isesco, 2011), 1/3.

⁶ Kabâ İmran, *eş-Şi'ru'l-'Arabî fi'l-Ġarbi'l-İfrîkî*, 1/3.

⁷ Yusuf b. Ahmed Havâle, *el-Hayâtu'l-'İlmiyye fi İfrîkiye (el-Mağribu'l-Ednâ)* (Mekke: Ma'hedu'l-Buhûsi'l-'İlmiyye, 2000), 1/48.

büyü ve sihir gibi müesseseler önemli yer tutar. Daha çok büyük göller bölgesinde rastlanan totemizmde ise atalar bir bitki veya hayvanın kimliği ile bütünleştirilmekte ve totem olarak kabul ettikleri bu nesneden türediklerine inanılmaktadır.”⁸ Bu tür inanışlarda yazılı bir dini metin bulunmamaktadır. Atalar büyük öneme sahiptir, kabile reisleri büyük bir klana mensup kişilerdir. Kabile reisinin çocukları kabilenin gelecekteki reisleridir. Bir çeşit saltanat sistemi hâkimdir. Klanın reisi hem dinî hem de siyasî liderdir.⁹

Bölgenin sosyal ve kültürel yapısına bakıldığında çok sayıda değişik kültüre ev sahipliği yaptığı görülür. Bunun sebebi değişik sülalelerden gelen kabilelerin sayısının fazla olmasıdır. Bu kabilelerin hepsinin kendine has yeme-içme, giyim-kuşam değişik adet ve görenekleri vardır. Birbirinden farklı bu kabileler beyaz tenli ve siyahî olmaları bakımından iki genel gruba ayrılabilirler. Beyaz tenli kabileler Çad, Nijer ve Mali'nin kuzey kesimlerinde yaşayan Arap ve Berberîlerden oluşurlar. Bu ülkelerin ve genel olarak Batı Afrika'nın güney kesimlerinde siyahî kabileler yoğunlaşmaktadır. Bu siyahî kabileler Volof, Fullânî, Soso, Hausa, Bambara, Mosi, Aşanti, Yoruba, İgbo, Songay gibi kabilelerdir. Aynı zamanda bu bölgede konuşulan dil çeşitliliği çok zengindir. “Afrika'da tanımlanan 2000 yaşayan dilden 1200'ü Batı Afrika'da konuşulmaktadır.”¹⁰ Hausaca, Fullânice, Mandingo ve Yoruba dilleri en yaygın dillerdendir.¹¹

Berlin Konferansı (1884-1885) ve Brüksel Kongresi (1890) ile sömürgeciliğin fiili işgal esasına bağlanması sömürgeler arasında ortaya sunî sınırlar çıkarmıştır. Sınırların belirlenmesinde ülkelerin sosyal ve kültürel özellikleriyle coğrafi yapıları dikkate alınmadığından, aynı kabile insanların iki ayrı devletin sınırları içerisinde kalmaları ve birbirine düşman kabilelerin de bir devletin çatısı al-

⁸ Davut Dursun, “Afrika (Din)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1988), 1/428.

⁹ Dursun, “Afrika (Din)”, 1/428.

¹⁰ Laurent Bossard, *Regional Atlas on West Africa* (Paris: OECD Publications, 2009), 58.

¹¹ Bu konuda bk. Bossard, *Regional Atlas on West Africa*, 59.

tında toplanmaları söz konusu olmuştur.¹²

Sömürgecilerin bölgeyi sınırlara ayırması sonucu bugünkü şekliyle 14 ülke ortaya çıkmıştır. Arap dili tamamıyla bölgeye hâkimken sömürgecilerin gelmesiyle bu ülkeler resmî dil olarak sömürgecilerin dillerini kabul etmişlerdir. Bunlardan İngilizce konuşan ülkeler; Gambiya, Sierra Leone, Liberya, Gana ve Nijerya'dır. Fransızca konuşanlar; Senegal, Gine, Mali, Fildişi Sahilleri, Togo, Benin, Burkina Faso ve Nijer'dir. Gine-Bissau Cumhuriyetinde ise Portekizce resmî dildir.¹³

Arap dili bu ülkelerden bazılarında sömürgecilerin etkilerine rağmen önemini hala korumaktadır. Gambiya, Senegal, Gine-Bissau, Gine, Mali ve Nijer gibi ülkelerde Arapça yaygın olarak kullanılmakta eğitim kurumlarında, medreselerde öğretilmektedir. Bunun yanı sıra Nijer'de Arapça ikinci resmî dil olarak kabul edilmektedir.¹⁴

2. Arap Dilinin Bölgeye Girmesi

Tarihçilerin bölgeye İslâm'ın tam olarak ne zaman girdiği konusunda fikir birliğinde bulunmadıkları gibi, bu meselede açık bir delil ve kesin bir kaynak bulunmamasından dolayı Arap dilinin bölgeye tam olarak ne zaman girdiği konusunda ittifak yoktur.¹⁵ Dahası Arap dilinin bölgeye girmesini İslâmiyet'in bölgeye girmesine bağlamak doğru bir yaklaşım değildir. Zira daha önce bahsettiğimiz bölge halkları ve Araplar arasındaki güçlü ticarî ilişkiler bölgeye Arap dilinin İslâmiyet'ten önce girmiş olabileceğinin bir göstergesidir. Ancak, bu ilişkiler Arap dilinin bölgeye girmesinde sadece ilk adımlar olarak nitelenebilir. Bu konuda İslâm'ın bölgede yayılmasının rolü göz ardı edilmemelidir. İslâm girdiği her yere Arap dilini de

¹² Davut Dursun, "Afrika (Tarih)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1988), 1/425.

¹³ Bu konuda bk. Kabâ İmran, *eş-Şi'ru'l-'Arabî fi'l-Ġarbi'l-İfrîkî*, 1/5.

¹⁴ Abdulaziz Y. Lodhi, "The Language Situation in Africa Today", *Nordic Journal of African Studies* 2/1 (1993), 80.

¹⁵ Şeyho Ahmed Saïd Galâdançî, *Hareketu'l-Lugati'l-'Arabîyyeti ve Âdâbihâ fi Nicîryâ* (Kano: Dâru'l-Umme, 2016), 22.

beraberinde götürmüştür.¹⁶

İslâm'ın bölgede hâkim olmasıyla bölgede kurulan Gana, Mali, Songay, Kanim-Bornu ve Sokoto gibi İslâm devletleri döneminde, sömürgeciler daha bölgeye gelmeden önce Arap dili bölgede yayılmış ve gelişim göstermiştir. Afrika'nın değişik ülkelerinde yer edinmiştir. Bu sayede Afrika dil haritasında, sömürgecilerin dillerinden önce büyük bir etki alanı kazanmıştır. Öyle ki Afrika halklarının çoğu Arapça konuşur hale gelmiştir. Arapça yazışmalarda kullanılarak sözlü kültürün hâkim olduğu bölgede yazılı kültürü etkin kılmıştır. Birçok batı Afrikalı Müslüman âlim, öğrenciler yetiştirmiş ve Arap dilinde çok sayıda eser bırakmışlardır.¹⁷ Mali imparatoru Mensa Musa'nın Arapçayı çok iyi bilmesi, İslâmî ilimlere özellikle Mâlikî mezhebine vakıf olması bunun en güzel örneğidir.¹⁸ Buradan Batı Afrika devlet başkanlarının çoğu ve Batı Afrika halklarının Arapça konuştukları veya en azından anladıkları söylenebilir. Bu genel bilgilerden hareketle Arapçanın Batı Afrika'da yayılmasında önemli rol oynayan âmiller şu şekilde sıralanabilir:

2.1. İslâm Dini

Batı Afrika ülkelerinde Arapçanın yayılmasına etki eden en önemli unsur İslâm dininin bölgeye girmesidir. Halife Hz. Ömer zamanında Amr b. 'As'ın 641 yılında Mısır'ı fethetmesiyle İslâmiyet Afrika'ya ilk adımını atmıştır. Daha sonra Nil vadisinden güneye doğru ve Akdeniz sahilinden batıya doğru yayılmıştır. Afrika tarihi ile ilgili kaynaklar,¹⁹ İslâmiyet'in Batı Afrika'ya Hicri I. yüzyılda Ukbe b. Nâfi'in bölgedeki irşat faaliyetleriyle girdiğini bildirmektedir. Ukbe b. Nâfi'in daveti ile İslâm'ı kabul eden Batı Afrikalılar bu yeni dini yerleştirmek için gayret göstermişler. Hatta bu yeni dini çocuklarına

¹⁶ Galâdançî, *Hareketu'l-Lugati'l-'Arabiyyeti ve Âdâbihâ fi Niciryâ*, 19.

¹⁷ Basil Davidson, *A History of West Africa 1000-1800* (Essex: Longman Group, 1985), 176.

¹⁸ Bu konuda bk. Şehâbeddin Ahmed b. Yahya el-'Umerî, *Mesâliku'l-Ebsâr fi Memâlikü'l-Emsâr* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 2010), 4/57.

¹⁹ Muhammed Mahmud el-Kâdi, *"Ukbe b. Nâfi'" Fatihu İfrikîye* (Kahire: Dâru't-Tibâa', 1999), 15.

öğretmek için zorlayıcı yöntemlere bile başvurmuşlardır. Bu konuda İbn Battûta ziyaret ettiği Mali İslâm İmparatorluğu'nu şu şekilde nitelemektedir: “Batı Afrikalılar namaza çok önem veriyorlar, cemaatle kılmaya dikkat ediyorlar, namaza koşarak gidiyorlar ve mescitleri dolduruyorlardı. Hatta Cuma günleri eğer bir kişi namaza erken gitmediyse kalabalıktan yer bulamıyordu. Çocuklarını namaz kılmaya zorluyorlardı. Arapça olarak inen Kur’ân’ı ezberletmeye büyük önem veriyorlardı. Öyle ki Kur’ân’ı ezberlemek istemeyen çocuklarını Kur’ân ezberleyene kadar bağlıyorlardı.”²⁰

İslâmî ilimlere vakıf olmak isteyenlerin, Kur’ân’ı, fikhî ve itikâdî meseleleri anlayabilmeleri için Arap dilini iyi bir şekilde bilmeleri gerektiği tartışılmaz bir gerçektir. Çünkü Arapça, İslâmiyet’le din dili haline gelmiştir. Bunun için İslâm nereye giderse Arap dilini de beraberinde götürmüştür. Arap dili ve edebiyatı İslâm’ın yayıldığı ülkelerde önemli bir araştırma alanı haline gelmiştir. Bu alanda birçok âlim ve bu âlimlere ait eserler ortaya çıkmıştır. Batı Afrika’da İslâm’ın yayılmasıyla eşzamanlı olarak Arap dili kendini göstermiştir. Başta Kur’ân tilaveti ve ibadetler olmak üzere, Cuma hutbelelerinde, mescitlerde kurulan ders halkalarında, kısaca toplumun her alanında Arap dili Batı Afrika’da kendine sağlam bir yer edinmiştir.²¹

İslâmiyet yalnızca dini inanışları değiştirmemiş; sosyal, kültürel ve iktisadî hayatları da etkilemiştir. Sosyal hayatta dar aile ve kabile yapısından, daha güçlü ilişkilere sahip toplumlar ortaya çıkarmıştır. Kabileler birleşerek devletler kurmuşlardır. Eğitim ve kültür seviyeleri yükselmiştir. Şehirlerin gelişmesiyle büyük kültür ve ilim merkezleri ortaya çıkmıştır. Sanatta, ticarete ve tarımda büyük gelişmeler kaydedilmiştir.²²

Özellikle yüce yaratıcı ve tek tanrı inancı, İslâmiyet’in makul,

²⁰ Ebu Abdullah Muhammed b. Abdullah el-Levâtî İbn Battûta, *Tuhfetu'n-Nuzzâr fi Garâibi'l-Emsâr ve 'Acâibi'l-Esfâr*, thk. Muhammed Abdulmun'im el-'Aryan (Beyrut: Dâru İhyâi'l-'Ulûm, 1417/1997), 703.

²¹ Galâdançî, *Hareketu'l-Lugati'l-'Arabiyyeti ve Âdâbihâ fi Nîciryâ*, 130.

²² Davidson, *A History of West Africa 1000-1800*, 137.

kabul edilebilir ve formalitesiz olması, hac ibadeti, Müslümanların eğitimi ve şehrli olmaları, ilim ve kültür merkezlerinin kurulması Müslümanlara sempati doğurmuştur. Müslüman olmasalar bile insanlar Müslümanların dini ayinlerine iştirak etmişler, çocuklarını eğitmeleri için Müslümanlara teslim etmişlerdir.²³

2.2. İslâm Âlimleri

İslâm'ın bölgeye girmesiyle gerek yerli halktan, gerek bölgeye İslâm'ı yaymak için gelen kişilerden İslâmî ilimlere hâkim çok sayıda ulema ortaya çıkmıştır. Bu âlimler, Batı Afrika halklarına camilerde, tekkelerde, medreselerde İslâmî ilimleri ve Arap dilini öğreterek İslâm kültür ve geleneğini bölgenin dört bir tarafına yaymışlardır.

Bölgedeki İslâm âlimleri Arap dilini sadece İslâmî ilimlerde kullanmamışlar, yazışmalarında, edebi eserlerinde, tarihi olayları kaydetmede ve çeşitli ilimlerde kullanarak çok sayıda eser bırakmışlardır. Sa'dî'nin *Târîh-i Sûdân*, Bekrî'nin *el-Mugrib fi zikr-i bilâd-i İfrîkiye*, Ahmed Bâba Timbukti'nin *Tatrîzu'd-dîbâc* ve Mahmûd Ka't Timbukti'nin *Târîhu'l-Fettâş* adlı eserleri bölgenin tarihini ve ilmî zenginliğini gösteren Arapça yazılmış kitaplara örnek olarak verilebilir.²⁴

Batı Afrikalı âlimler Arap dili ile yazıyı tanımışlar, kendi dillerini ifade etmek, tarihi olayları kaydetmek ve şiir yazmak için Arap harflerini kullanmışlardır. Bu şekilde yazı ile tanışmaları yerel dillerini geliştirmiştir. Öğrendiklerini kaydedip aktarabilmeleri sayesinde ne kadar çok öğrendilerse o derece yerel dillere katkı sağlamışlardır. Arap dili Afrika yerel dillerini yok etmemiş, aksine onları zenginleştirmiştir. Ticaret için, öğrenme amaçlı, seyahat için veya hac niyetiyle Arap ülkelerini gezen Afrikalılar bilgi birikimlerini arttırmış ve

²³ Bu konuda bk. Abdullah Sâlim, *İntişâru'l-İslâm fi İfrîkiyâ Cenûbi's-Sahra* (Misrâta: Yedi Ekim Üniversitesi, 2010), 116; M. Abdulhalim Recep, *el-Muslimüne fi İfrîkiyâ Cenûbi's-Sahrâ* (Bingâzi: Dâru'l-Kutubi'l-Vataniyye, 2010), 5.

²⁴ Bölgede Arapça yazılan eserler ve âlimler için bk. Muhammed b. Ebu Bekr el-Bertellî, *Fethu's-Şekûr lima'rifeti A'yani Ehli't-Tekrûr*, thk. Muhammed İbrahim el-Kettânî ve Muhammed Haccî (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1981).

bunu kendi dillerine kazandırmışlardır. “Batı Afrikalı âlimler İslâmî bilgiyi sadece kullanmamışlar ona katkı da sunmuşlardır. ... Bu âlimlerin izleri pek çok Ortaçağ hukukçu ve din adamının yaptığı büyük tartışmalarda görülür. Sözgelimi, kölelik konusunda, Batı Afrikalı âlimler; Mahlûf el-Balbâlî ve Ahmed Bâba'nın önemli fetvaları bulunmaktadır.”²⁵

Kendi ülkelerini bırakarak bölgeye gelen Arap İslâm âlimleri İslâm dininin ve Arap dilinin bölgede yayılmasında önemli rol oynamışlardır. Bu âlimler gerek geçici ziyaretlerle gerek bizzat bölgeye yerleşerek Arap dünyası ve Batı Afrika arasında bir medeniyet köprüsü tesis etmişlerdir. Nitekim Abdulkerîm el-Mağîlî el-Cezâiri Songay Krallığı'nı ziyaret etmiş, Songay Kralı Askiya Muhammed ile dinî müzakerelerde bulunmuş, kralın talebi üzerine İslâmî yönetime dair bir risale yazmış²⁶ ve bölge halkına yönelik eğitim faaliyetlerinde bulunmuştur. Aynı zamanda Kano Emîri'ne yönetime dair fetvalar içeren bir risale²⁷ yazmıştır. Ebû İshâk es-Sâhîlî el-Endelûsî²⁸ de bölgeye yerleşerek bölgede Arap dilinin ve İslâm kültürünün yayılmasında büyük rol oynayan âlimlerdendir. Bu gelenek İslâm'ın Batı Afrika'ya girmesinden günümüze kadar devam etmektedir.

2.3. Batı Afrika'daki Müslüman Yöneticiler

Bir inancın ya da düşüncenin yayılmasında en önemli unsurlardan birisi de ona bağlı olan kişilerin sahip oldukları güç ve kudrettir. Toplum üzerinde etkiye ve nüfûza sahip kişilerin benimsediği inanç veya düşünceler toplum tarafından kolaylıkla kabul edilir. Nitekim yöneticilerin desteklemediği düşünce ve inanç sistemlerinin halk arasında yayılmasında ve uygulanmasında birtakım

²⁵ Kane, *Beyond Timbuktu*, 94.

²⁶ Bu konuda bk. Davidson, *A History of West Africa 1000-1800*, 138; 'Osmân Brayma Bârî, *Cuzûru'l-Hadâratî'l-İslâmiyye fi'l-Garbi'l-İfrikî* (Kâhire: Dâru'l-Emin, 2000), 48.

²⁷ Bu konuda bk. Davidson, *A History of West Africa 1000-1800*, 138; Muhammed b. Abdulkerîm el-Mağîlî, *Tâcu'd-Dîn fi mâ Yecibu 'ala'l-Mulûki ve's-Salâttin*, thk. Muhammed Hayr Ramazan Yusuf (Beyrut: Dâr-u İbn Hazm, 1994).

²⁸ Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldûn, *el-İber ve Divânu'l-Mubtedai ve'l-Haber fi Eyyâmî'l-'Arabi ve'l-'Acemi ve'l-Berber ve Men 'Âsarahum min Zevî's-Şe'ni'l-Ekber*, thk. Halil Şehhade (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 6/267.

zorluklar yaşanacağı bir gerçektir. Batı Afrika'da "yönetici sınıfının ve onlara yakın yüksek mevkilerdeki kişilerin Müslüman olmasıyla İslâm Afrika halkları arasında yol bulmuş, onların içlerine yerleşmiş ve onların dine son derece bağlı hale gelmelerini sağlamıştır."²⁹ Yöneticilerin Müslüman olmasıyla başta Arap dili ve edebiyatı olmakla beraber İslâmî ilimler yaygınlaşmış, İslâmî eğitim için eğitim merkezleri, medreseler ve camiler inşa edilmiştir.

Müslüman tüccarlardan sonra 9. yüzyılda Murabıtların Gana İmparatorluğu içlerine kadar girmesi ve bazı tarikatlar vesilesiyle İslâm bölgeye iyice yerleşmiştir. "11. yüzyılda Murabıtların nüfuz sahasına giren Gana'da camilerin bulunduğu, devletin özellikle, maliye, dış ilişkiler ve tercüme hizmetlerinde Müslüman memurlara yer verildiği bilinmektedir."³⁰ 12. yüzyıldan itibaren Batı Afrika'da çeşitli Müslüman devletler kurulmuştur. Gana İmparatorluğu'ndan sonra kurulan Mali İmparatorluğu ticaret yollarını denetimi altına almıştır. Mısır ve Endülüs'ten pek çok Müslüman bölgeye gelmiş ve İslâmiyet'in yayılmasına büyük katkı sağlamıştır. Mali İmparatorluğu en güçlü dönemini Mensa Musa (1312-1337) zamanında yaşamıştır. Pek çok âlimi ülkesine getirmiş ve getirdiği mimarlara çok sayıda cami inşa ettirmiştir.³¹

Batı Afrika'da kurulan bir diğer İmparatorluk Songay İmparatorluğu'dur. Orta Nijer'de kurulmuş ve İslâmiyet 11. yüzyılda yine ticaret vasıtasıyla girmiştir. Ancak "Sünnî Ali'nin (1464-1492) Müslüman adı taşımasına rağmen, İslâmî kurullarla geleneksel putperest inançlarını bağdaştırmaya yönelik politikası İslâm'ın gelişmesine mani olmuş ve İslâm bilginleri açıkça ona tavr almışlardır. Songay Devleti'nde İslâm'ın asıl gelişmesi, 15. ve 16. yüzyılda hüküm süren Askıya hanedanı Muhammed Türe (1493-1528) zamanında

²⁹ 'Atiyye Mahzûm el-Feytûri, *Dirâsâton fî Târîhi Şarki İfrîkiye ve Cenûbi's-Sahrâ* (Bingazi: Dâru'l-Kutubi'l-Vataniyye, 1988), 269.

³⁰ Dursun, "Afrika (Din)", 1/432.

³¹ Bu konuda bk. Ali Ferğali, *Târîhi İfrîkiya'l-Hadîsi ve'l-Mu'âsir* (İskenderiye: Dâru'l-İlm, 2008), 25; Dursun, "Afrika, Din", 1/433.

olmuştur.”³²

Batı Afrika’daki Müslüman yöneticiler, “Dünyanın dört bir yanından, Mısır, Fas ve Endülüs’ten âlimler getirmişlerdir. Hatta Mali İmparatorluğu döneminde sadece Cenne şehrinde bu âlimlerin sayısının 4200 kadar olduğu rivayet edilmektedir.”³³ Birçok bilim alanında çok sayıda kitap getirip kendi ülkelerinde büyük kütüphaneler kurmuşlardır.³⁴ Memleketinde bulunan altın madenlerinden dolayı zamanının en zengin insanı sayılan Mali Kralı Mensa Musa’nın hacdan dönüşünde çok sayıda Malikî mezhebine dair kitabın yanı sıra, beraberinde birçok âlim, şair ve mimar getirdiği söylenmektedir. “Ayrıca Kral Mensa Musa, Fas ve Mısır’la siyasî ve kültürel ilişkiler kurarak buralara gelecekte İslâmî eğitim ve Arap dilinin öğretilmesini uhdesine alacak gençleri devlet yardımıyla göndermiştir.”³⁵

Timbuktu ve Cenne şehirleri bölgede kurulan imparatorluklar döneminde önemli merkezler haline gelmiştir. “Mali Sultanı Mensa Musa, sultanlığın sınırlarına kattığı Timbuktu’yu (729/1329) önemli bir İslâm medeniyeti merkezine dönüştürdü. Komşu ülkelerdeki Malikî fakihlerini ülkesine çağırarak suretiyle ilmî hareketi canlandırmaya çalıştı. Onun zamanında Timbuktu, bölgedeki büyük şehirlerden biri, aynı zamanda önemli bir ilim merkezi oldu. Sultan, 1324’te hac dönüşünde Mekke’den getirdiği Endülüs asıllı mimar Ebû İshâk İbrahim es-Sâhili el-Gırnâti’ye Timbuktu’da Arap mimarisini tarzında Cingareybir (Djinger-ber) Camii’ni ve Madugu Sarayı’nı inşa ettirerek bu mimari tarzı ülkesine soktu.”³⁶

Yöneticilerin bu şekilde İslâmî ilimleri ve âlimleri desteklemelerinin, bilim ve kültür şehirleri kurarak eğitim merkezleri inşa etmelerinin, dışardan her alandan âlimler getirmelerinin, Müslüman

³² Dursun, “Afrika, Din”, 1/433.

³³ el-Feytûri, *Dirâsâtun fî Târîhi Şarki İfrîkiye*, 269.

³⁴ Na’im Kaddâh, *İfrîkiya’l-Garbiyye fî Zilli’l-İslâm* (Kâhire: Vezâretu’s-Sekâfeti ve’l-İrşâdi’l-Kavmî, ts.), 53; Davidson, *A History of West Africa 1000-1800*, 172.

³⁵ el-Feytûri, *Dirâsâtun fî Târîhi Şarki İfrîkiye*, 278.

³⁶ Ahmet Kavas, “Tinbüktü”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 41/190; Ayrıca bk. İbn Haldûn, *el-İber*, 6/267.

ülkelerle siyasî ve kültürel ilişkiler kurmalarının, İslâmî ilimler ile Arap dili ve edebiyatının Batı Afrika'da yayılmasına ve gelişmesine katkı sağladığı sonucuna varılabilir.

2.4. Arap Dilinin İlim, Kültür Ve Yönetim Dili Olması

Arap dili, din dili olmasının yanı sıra, ilim, kültür ve yönetim dili olması sebebiyle Batı Afrika'da önemli bir konuma sahiptir. Nitekim "Başta İslâm dini olmak üzere pek çok ilmî ve kültürel alanda Arapça kitapların yazılması Arap dilini çok önemli bir konuma getirmiştir. Ayrıca bu dilin öğrenilmesi ile kabileler arasında yaygın bir iletişim dili haline gelmiştir. Edebî çalışmalar için önemli bir hareket noktası olmuş hatta [Afrika Arap Edebiyatı adı altında] Arap Edebiyatının bir kolunu teşkil etmiştir. Kabileler arasındaki çekişmeleri düzeltmek için de yazılı kanun ve hüküm dili olmuştur."³⁷

Sömürgeciler bölgeye geldiğinde Arapçanın ne derece önemli olduğunu anlamışlar ve bunun üzerine "İlk iş olarak bölgedeki kabile reisleriyle yazışmak için entelektüel Afrikalılardan yazıcılar tayin etmişlerdir." Açtıkları İngilizce ve Fransızca okullarda bile kendi politikalarını İslâm düşünce ve kültürüne yakın hale getirebilmek için Arapçayı ikinci dil olarak kullanmak zorunda kalmışlardır. Bu konuda Malik İncay müstemleke valisi Robert Arnu'nun şöyle dediğini nakletmektedir: "Dinî eğitim almak isteyen kişilerin Nahv ve İslâm Hukuku gibi derslerin yanında Fransız kültürünü de iyi öğrenebilmeleri için Cenne, Timbuktu ve St. Louis'de Arapça medrese açma konusunda tereddüt etmedik ... bu okulları açmamızın asıl sebebi bu okulları İslâm düşüncesi ile çağdaş düşüncenin buluşma ve uyum noktaları olarak görmemizdir."³⁸ Fakat sonradan İslâm kültürünün kendi sömürgeci hedeflerini gerçekleştirmede büyük bir engel olduğunu görmüşler ve İslâm kültürünün de Arap dilinden ayıramayacağını anlamışlardır. Bu durum, Batı Afrika Fransız Genel Valisi William Ponty'nin (1908-1911) kendine bağlı sömürgeleri yö-

³⁷ Thomas Arnold, *ed-Da'vetu ile'l-İslâm*, trc. İbrahim Hasan (Kahire: Mektebetu'n-Nehda, 1971), 398.

³⁸ Malik İncay, "Te'siru'l-'Arabîyyeti fi Senegal", *Mecelletu'l-Lisâni'l-'Arabî* 8/1 (1965), 152-158.

netmek için çıkardığı kanuna yansımıştır. “İç meselelerle alakalı mahkeme raporlarında, kabile reisleriyle ve ileri gelenlerle yapılan resmî yazışmalarda, kısaca hayatın her alanında Arapçanın kullanılmasının bizim karşılaştığımız problemlerin temel sebebi olduğu dikkatimi çekti. ...Siyahîlerin nazarında mukaddes sayılan Arapçanın İslâm kültüründen ayrılamayacağını anladım.”³⁹

Arap dilinin gerek bölgede kurulan imparatorluklar döneminde gerekse sömürgeciler geldikten sonra ilim, kültür ve din dili olarak kullanıldığı görülmektedir. Buradan hareketle Arapçanın bölgenin kültürü üzerindeki etkisini kesintiye uğramadan sürdürdüğü söylenebilir.

İslâmiyet, zengin, şehirli ve yönetici tabakadan halka doğru bir yayılma göstermiştir. Bundan dolayı eğitim ve kültür düzeyi yüksek gruplar tarafından benimsenmiş ve çekiciliğini buradan almıştır. Nitekim Afrika'nın Müslüman olmasının nedenlerini ticarî nedenlere, İslâm'ın mesajının açıklığına ve çekiciliğine bağlayanların yanı sıra, bazıları da Arap okuryazarlığı sayesinde eğitim ve kültür seviyesinin yükselmesiyle devlet kurma sürecinin kolaylaşmasına bağlar.⁴⁰

2.5. Arap Tüccarlar

Kültürel etkileşimin en önemli unsurlarından birisi de ticarî hayattır. Bu bakımdan bölgenin en önemli özelliği Arap tüccarların bölgeye akın etmesini sağlayan çok sayıda ticarî yola sahip olmasıdır. Roma ve Bizans dönemlerinde bölgedeki zengin altın madenlerine tüccarlar geldiği gibi⁴¹, Araplar da bu yolları kullanarak İslâmiyet'ten önce bölgeye gelmişler ve ticaret yapmışlardır. Bu sayede burada yaşayan değişik topluluklarla kültürel etkileşimde bulunmuşlardır.

İslâm'ın Afrika'da yayılmasında Kuzey Afrika'nın Araplar ta-

³⁹ Ali Ya'kûb, “el-Lugatu'l-'Arabiyye fi Mintakati Garbi İfrikiye”, *Mecelletu'l-Feysal* 399-400 (Eylül 2019), 54.

⁴⁰ Bu konuda bk. Davidson, *A History of West Africa 1000-1800*, 136-139.

⁴¹ Galâdançî, *Hareketu'l-Lugati'l-'Arabiyyeti ve Âdâbihâ fi Niciryâ*, 18.

rafından fethedilmesi birinci safha, Müslüman tüccarların Sûdân'a inerek Batı Afrika'yı müslümanlaştırmaları da ikinci safhadır. İslâm'ın bu bölgede yayılmasında ticaret yollarının büyük etkisi olmuştur. 7. ve 8. yüzyıllarda ticaret yolları üzerinde dışardan ticaret maksadıyla gelen veya Müslüman olan yerlilerden oluşan küçük topluluklar oluşmaya başlamıştır. "Bu asırlarda Gao, Timbuktu, Fizan, Takeda, Sicilmase ve Gat gibi ticaret şehirlerinin sosyal yapısını yerli ve dışarıdan gelen Müslümanlarla, mahallî dinlere mensup olanlar meydana getiriyordu."⁴² Batı Afrika Arap tüccarlardan inanç, kültür ve dil yönünden etkilenmiştir. Özellikle dil yönünden ticaret mallarının isimleri, türleri ve fiyatları gibi ticarî terimler etkileşimin ilk unsurlarındandır.⁴³

Abdullah Sâlim bu ticaretler hakkında şöyle demektedir. "Bu ticarî yolculuklar aylarca hatta yıllarca kendi bölgelerine dönmeksiniz sürmekteydi. Yağmur mevsimlerinde tüccarlar buldukları bölgede bekleyip ticaret yaparak bölge halkıyla kaynaşip sosyal ilişkiler kuruyorlar hatta evleniyorlardı. Dahası ticarî yollar üzerinde yeni köyler kurup ticaret yaptıkları bölgelerde küçük İslâmî topluluklar oluşturuyorlardı."⁴⁴ Bu tüccarlar yerleştikleri herhangi bir bölgede Kur'ân ve İslâm eğitimi için tekkeler, medreseler ve İslâm davetinin merkezi olan camiler inşa ediyorlardı. Bir yandan ticarî faaliyetlerini sürdürürken bir yandan da akşamları dükkânlarını, Müslüman ve gayrimüslim çocukların bir ateşin ışığı etrafında buluşarak okuma yazma öğrendikleri eğitim yuvasına çeviriyorlardı. Bundan dolayı da bölge halkı tarafından çok seviliyorlardı.⁴⁵

Batı Afrika'daki Müslüman tüccarların İslâm'ın ve Arap kültürünün yayılmasındaki bu büyük rolünü Thomas Arnold şu şekilde dile getirmektedir: "Gine sahilleri boyunca özellikle de Hausa kabilesi tüccarları üzerinde İslâm'ın etkisini görüyoruz. Bu tüccarlar

⁴² Dursun, "Afrika (Din)", 1/432.

⁴³ Galâdançi, *Hareketu'l-Lugati'l-'Arabiyyeti ve Âdâbihâ fî Niciryâ*, 19.

⁴⁴ Sâlim, *İntişâru'l-İslâm fî İfrîkiye*, 116.

⁴⁵ Sâlim, *İntişâru'l-İslâm fî İfrîkiye*, 116.

sahil boyunca bütün ticarî şehirlerde bulunmuşlar ve oralarda merkezler kurarak camiler inşa etmişlerdir ve bölge halkını sahip oldukları ahlakla ve İslâm kültürüyle etkilemişlerdir.⁴⁶

Batı Afrika ile Kuzey Afrika arasında 8. ve 16. yüzyıllar arasında zirveye çıkan Trans-Sahra yani çöl-aşırı denilen bu ticarete Kuzey ve Batı Afrika arasında silah, tuz, hurma, at ve deve karşılığında, altın, kereste ve fildişi ticareti yapılırdı.⁴⁷ Bu sayede Batı Afrika yerel değiş tokuştan gelişmiş ticaret anlayışına geçmiştir. “Yaklaşık M.S 900’den sonra Kuzey Afrika’nın para birimi Batı Afrika’da ‘miskal’ adıyla bilinen Murabıtlardan kalma dinardı. Batı Afrikalılar kendi standart değer birimleri olan deniz kabuklarını kullanmaya devam etseler de Kuzey Afrika ile ticarete başladıklarında dinar veya miskali kullanmaya başladılar.”⁴⁸ Bu türden gelişmeler neticesinde ister ticarî aktiviteye dâhil olmayı istemeleri isterse İslâm mesajının ilgilerini çekmesi sebebiyle olsun, Batı Afrika söz konusu ticaret yoluyla İslâm’ı ve Arap dilini tanıyarak büyük bir gelişme kaydetmiş, bölgede eğitim ve kültür seviyesi yükselmiş, Gana, Mali ve Songay İmparatorlukları gibi büyük devletler kurulmuştur.

2.6. Coğrafi Konum

Batı Afrika, İslâm medeniyetinin önemli mihenk taşları olan doğuda Mısır ve kuzeyde Fas (Mağrip) gibi ülkelerle komşudur. Bu konumundan dolayı coğrafi keşifler sonucu sömürgecilik faaliyetlerinin başlamasına kadar genel olarak sadece İslâm ve Doğu kültürleriyle etkileşim içinde olduğu söylenebilir.

Batı Afrika, Afrika kıtasının Ekvator’un kuzeyinde kalan kısmında, Büyük Sahra’nın altında, doğuda Çad Gölü ve Kamerun’dan itibaren batıda Gine Sahilleri’nin bulunduğu Kuzey Atlantik Okyanusu’na kadar yer alan ülkeleri içerir. Bu konumu itibariyle Batı Afrika, Kuzey Afrika’daki Araplarla komşudur. Hal böyle olunca Batı Afrikalılar, Araplarla sosyal ve kültürel bağlamda iç içe olmuş-

⁴⁶ Arnold, *ed-Da’vetu ile’l-İslâm*, 386.

⁴⁷ Bu konuda bk. Davidson, *A History of West Africa 1000-1800*, 29-31.

⁴⁸ Davidson, *A History of West Africa 1000-1800*, 138.

lar ve karşılıklı olarak birbirlerinden etkilenmişlerdir. Nitekim Libya ve Cezayir'e komşu olan Nijer; yine Moritanya ve Cezayir'e komşu olan Mali ve diğer bölge ülkelerinin sınırları, sömürgeciler bölgeye gelmeden önce ayırt edilemez bir şekilde birbirine bağlıydı. Bölge ülkeleri kültürel olarak iç içe girdikleri, birbirleriyle yakın ticarî ve sosyal ilişkiler kurdukları için sınırlar keskin bir şekilde ayrılmamıştır.

Bölgenin coğrafi yapısından dolayı Kuzey Afrika ve Batı Afrika arasındaki Büyük Sahra, aşılması gereken bir bariyer vazifesi üstlenmiştir. Bu nedenle bölge dış etkilerden uzak izole bir yapıya sahiptir.⁴⁹ Batıdan Atlantik okyanusu kuzeyden çöl ile kuşatılması sayesinde sömürgeciler bölgeye gelene kadar büyük bir istilaya maruz kalmamıştır.⁵⁰ İslâmiyet bölgeye ticaret yolları sayesinde aşamalı olarak girmiştir.⁵¹ Çölü aşarak yapılan bu ticaret sömürgeciler bölgeye gelene kadar etkin bir şekilde sürmüştür, Batı Afrika'ya sadece ticarî meta getirmemiş, İslâm'ı ve yazıyı da beraberinde getirmiştir.

3. Arap Dilinin Batı Afrika Üzerindeki Etkileri

Arap dili ve İslâm'ın bölgeye girişinin ardından bölgede yerel dinlere inananların yanında Müslümanlar kendini göstermeye başladı. Müslümanlar yerel dinlere inananlara göre her yönden daha imtiyazlı idiler. Bekrî, Müslüman kabilelerin toplumdaki etkisini şu ifadelerle dile getirmektedir: Murâbitlar Gana'ya gelmeden önce "Gana'da iki ayrı ovada iki şehir bulunmaktadır. Birisi Müslümanların yaşadığı büyük bir şehirdir. Burada 12 cami bulunmaktadır. Bu camilerden birinde insanlar toplanırlar. Burada imamlar, müezzinler, fakihler ve âlimler bulunmaktadır. Putperest kralın şehri olan diğer şehirde ise Müslümanların namaz kıldığı bir mescit bulunmaktadır. Kralın tercümanları, Beytü'l-mâl'in sorumlusu ve çoğu vezir Müslümanlardan oluşmaktaydı. Daha doğrusu Kral [önemli

⁴⁹ Nehemia Levtzion & Randall L. Pouwels, *The History of Islam in Africa* (Ohio: Ohio University Press, 2000), 1.

⁵⁰ Davidson, *A History of West Africa 1000-1800*, 204.

⁵¹ Davidson, *A History of West Africa 1000-1800*, 137.

işler için] Müslümanları tercih etmekteydi.”⁵². Buradan anlaşıldığı üzere Murâbitlar Gana’da İslâm yönetimi kurmadan buna zemin hazırlanmıştır. Bu zeminin oluşmasındaki en önemli faktör Arap dili sayesinde zengin bir kültür seviyesine ulaşmış kişilerin toplumda temayüz etmeleri ve yönetimde tercih edilmeleridir.

Müslüman gruplar sadece yönetimde değil, toplumun her alanında kendilerini göstermişlerdir. Putperest toplumun çocuklarına, insanı kültür ve medeniyet bakımından ileri seviyeye taşıyan en temel araçlardan olan okuma yazmayı öğretmek için tekkeler ve eğitim mekânları inşa etmişlerdir. Bunun sonucunda Arap-İslâm kültürü ile okuma yazma öğrenen çocuklar bilahare kurulan İslâm devletlerinin temellerini oluşturmuşlardır.⁵³

Müslümanların etkin olarak Batı Afrika’ya girişi Fas üzerinden olduğu için Batı Afrika’da Kuzey Afrika’daki İslâmî anlayış ve kültürün izleri görülmektedir. Kalkaşendî’ye göre “Onların Arapça yazma biçimi Mağribî hattı ile dir.”⁵⁴ Arap harflerini Mağribî hatıyla yazmalarının yanı sıra kıraatlarda, mensup olunan mezheplerde, eğitim yöntem ve araçlarında, sosyal yaşamda Arap dilinin Kuzey Afrika’ya özgü yansımaları görülmektedir.

Yukarıda anlatıldığı şekilde Müslümanların ve Arap dilinin Batı Afrika’da temayüz etmesiyle Batı Afrika üzerinde birtakım etkileri olmuştur. Bu etkiler genel olarak şu başlıklar altında sıralanabilir:

3.1. Bölgede Birliği Sağlaması

Dil, toplumun üyelerinin bir araya gelmesinde, dayanışmasında, aynı duygu ve değerlere sahip olmasında ve ortak medeniyet oluşturmasında en önemli kültürel unsurlardan birisidir. Geçmişte küçük gruplar halinde yaşayan insanlar kendi lehçe veya dillerini

⁵² Ebu ‘Ubeyd Abdullah b. Abdulaziz el-Bekrî, *el-Muğrib fi Zikri Bilâdi İfrîkiye ve'l-Mağrib* (Alger: İmprimerie du Gouvernement, 1857), 175.

⁵³ Bu konuda bk. Sâlim, *İntişâru'l-İslâm fi İfrîkiye*, 116.

⁵⁴ Ebu'l-‘Abbâs Şihâbu'd-dîn Ahmet b. Ali el-Kalkaşendî, *Subhu'l-A‘şâ fi Sinâ'ati'l-İnşâ* (Kahire: el-Matba‘atu'l-Emîriyye, 1915), 5/298.

oluşturmuşlardır. Afrika'da "2582 dil ve 1382 lehçe"⁵⁵ olduğu ileri sürülmektedir. Dünyada yaklaşık "7000'e yakın dilin %4'ü dünya nüfusunun %96'sı tarafından konuşulmaktadır."⁵⁶ Diğer dilleri konuşanların sayısı günden güne azalmaktadır. Bunun sebebi dünyadaki etkin dillerin baskın kültür ve medeniyetin dilleri olmaları ve siyasi veya dini olarak diğer dilleri konuşan küçük grupları bir araya getirerek büyük bir medeniyet oluşturmalarıdır. Batı Afrika'daki farklı dilleri konuşan kabilelerin İslâm kültürünün çatısı altında bir araya gelmesiyle Arap dili bölgedeki birbirinden farklı kabilelerin ortak paydası haline gelmiş ve onlara birlik ruhu kazandırmıştır. Arapça, yazışmalarda, eğitimde, yazılı kültürün her alanında kullanılmıştır. Bu gruplar kendi kültürlerini ve dillerini korumakla⁵⁷ beraber Arap dili aralarında ortak bir iletişim aracı olmuştur.⁵⁸

Arap dilinin Batı Afrika'da birleştirici bir güç olduğunun sömürgeciler de farkına varmışlardır. Sömürgeciler genelde Afrika'yı özelde Batı Afrika'yı işgal ettiklerinde Arap dilinin, kültür ve düşünce dili, İslâm kültürünün de söz konusu kültürün temeli olduğunu ve Afrika'nın doğusu ile batısı arasında herhangi bir ayırım yapılmadığını gördüler. Akabinde yapay sınırlar çizerek bölgenin birliğini parçalamaya çalıştılar. Âlimleri sürgüne göndererek, İslâmî okulların açılmasını engelleyerek, zorunlu sömürge okulları açarak ve ellerindeki bütün imkânları kullanarak Arap dili ve İslâm kültürüyle savaştılar.⁵⁹ Arap dilinin ve İslâm kültürünün hoşgörü ve suhuletle gerçekleştirdiği hâkimiyeti, sömürgeciler zorla ve kendi kültürlerini dayatarak sağlamaya çalıştılar.

Sömürgeciler Batı Afrika'yı sınırlara ayırırken, bölgedeki sosyal, ekonomik, kültürel durumları göz ardı ederek ayrılmaz bir bütün olan unsurları birbirinden ayırmışlardır. Örneğin "Gambiya Se-

⁵⁵ Lodhi, "The Language Situation in Africa Today", 79.

⁵⁶ David Crystal, *Dillerin Katli*, trc. Gökhan Cansız (İstanbul: Profil Yayıncılık, 2015), 28.

⁵⁷ Kane, *Beyond Timbuktu*, 93.

⁵⁸ Kane, *Beyond Timbuktu*, 59.

⁵⁹ Ya'küb, "el-Lugatu'l-'Arabiyye fi Mintakati Garbi İfrikiye", 54.

negal'in coğrafi, kültürel ve etnik bakımdan ayrılmaz bir parçasıdır. Aynı şekilde Togo ile Gana; Nijerya'nın kuzeyi ile Nijer'in doğusu; Nijer'in Batısı ile Mali'nin kuzeyi ayrılmaz bir bütünlük arz ederler.⁶⁰ Buna rağmen sömürgeciler bu bölgeleri harita üzerinde sınırlar çizerek birbirinden ayırmıştır.

“Müslümanlar bölgedeki kabile çekişmelerine rağmen bölgeye birlik ve esenliğin yanı sıra büyük bir medeniyet getirmişlerdir.”⁶¹ Müslümanlar bölgeye kolonizasyon niyetiyle girmedikleri için bölücü değil bütünleştirici olmuşlardır. Müslümanların amacı bölgeyi parçalayıp bölgeye hükmetmek değil sadece İslâm'ı yaymak olduğu için bölgedeki kabileleri İslâm şemsiyesi altında bir araya getirmeye çalışmışlardır. Bunu gerçekleştirirken en önemli vazife Arap diline düşmüştür. Arap dili yazılı kültürü yerleştirerek, gerek resmî dil, gerek eğitim dili ve edebiyat dili olarak bölgenin birliğine katkı sağlamıştır.

3.2. Edebiyata Etkisi

Batı Afrika edebiyatı sözlü temele dayanan kabileye has duygu ve durumların aktarıldığı yerel özelliklere sahip bir edebiyat iken, Arap dili sayesinde yazılı hale geçmiş ve büyük bir coğrafyanın müşterek edebiyatı haline gelmiştir.

Afrika dillerine ilk yazılı metinleri İslâm kazandırmıştır. Bunlar genellikle Arap harfleriyle yazılmış dua ve dinî metinlerdir. Mâniler, atasözleri ve tarihî olayları anlatan hikâyeler ana edebiyat ürünlerini meydana getirir.

Sözlü edebiyatta şiirler, atasözleri, destanlar, halk hikâyeleri, bilmeceler ve hayvan hikâyeleri bulunur ve ortaya çıkmasında dinî törenler etkilidir. Aynı zamanda sözlü edebiyat yerel ve kavmî özelliklere sahiptir. Batı Afrika'da bu şekilde sözlü edebiyat mevcut iken Arap dili ile yazılı edebiyata geçmiş, biçim ve içerik yönünden zenginleşmiş ve geniş bir alana yayılarak Arap edebiyatının bir parçası

⁶⁰ Cemal Hamdan, *Ifrikiye'l-Cedide Dirâsetun fi'l-Coğrafiya's-Siyâsiyye* (Kahire: Mektebetu Medbûli, 1996), 394.

⁶¹ Arnold, *ed-Da'vetu ile'l-İslâm*, 375.

haline gelmiştir. Söz konusu edebiyat çalışmaları zamanla Afrika Arap edebiyatı olarak anılmıştır. Arap edebiyatının bir kolu haline gelen Afrika Arap edebiyatında ortak nokta, yazı ve kullanılan biçimler olmuş; sadece duygu ve atmosfer yönünden Arap edebiyatından ayrılmıştır. Yazılı edebiyatla birlikte şiir ve nesir Arap dili ve edebiyatından etkilenerek yeni konular ve biçimlerle kendini göstermiştir.

Sözlü edebiyatta şiirler dinî törenlerde, düğünlerde, cenazelerde, çocuk uyuturken, ekim ve hasat zamanlarında ve eğlence amaçlı etkinliklerde şarkı biçiminde söylenirdi. Avcı şiirleri, kâhin ve büyücü şiirleri, demircilerin şiirleri yaygın nazım türleriydi. Bu şiirlerin konuları da bu durumları yansıtmaktaydı. Arap dili ile şiire yeni konular ve vezinler gelmiştir. Öncelikle mevcut şiirleri Arap harfleriyle yazıya geçirmeye başlamışlardır. Böylelikle kulakta ve zihinde yer eden şiir, göze de hitap etmeye başlamış ve şekil itibarıyla da dikkatleri üzerine çekmeye başlamıştır. Batı Afrikalılar Arap harfleriyle kendi dillerinde yazdıkları şiirlerde, Arap vezin ve kafiyelerini kullanmışlardır. Örneğin Hausa dilinde, Arap harfleriyle yazılan aşağıdaki şiirde mütedârik bahrinin kullanıldığı görülmektedir.

بِسْمِ اللَّهِ، اللَّهُ ســـــركي مي أبو مي كووا مي كوتا⁶²

Mey abov, mey koova, mey çovta Bismillah, Allah Serkî
Mabud, her şeyin Rabbi, Rezzak ve Sultan olan Allah'ın adıyla!

Batı Afrikalılar kendi şiirlerini Arap harfleriyle yazmanın yanı sıra Arap dilinde şiirler de yazmışlardır. Bu şiirlerde genel olarak Cahiliye şiirinin etkileri hissedilir. Dönemin sosyal hayatını ve şairlerin yaşadığı çevrenin doğal güzelliklerini harika bir şekilde anlatan Cahiliye şiirlerinden etkilenerek Arapça yazdıkları şiirlerde ait olmadıkları bir toplum ve doğal çevreyi betimlemişler, dahası Cahiliye şiirinde geçen şahıs isimlerini kendi kültürlerinde olmamasına rağmen

⁶² Bâbkar Hasan Kadr Mârî, *Kubra'l-Lugâti'l-İfrîkiyye ve Devruhâ fi't-Tevâsul beyne Şu'ûbi Kârrati'l-İfrîkiyye* (Hartum: Uluslararası Afrika Üniv. Yayınları, 2006), 53.

men şiirlerinde kullanmışlardır.

أيا سلمى إلام تقاطعيني وأيـم الله حبـك قد براني⁶³

Yukarıdaki şiirde Gineli şair Abdurrahman Bâ, arkadaşı Fodio el-Mirsâsî için yazdığı kasidenin başlangıcında Arap şiirine öykünerek Arapça bir isim olan سلمى ismini zikretmiştir.

Osman Den Fodio, amcası Abdullah Den Fodio'yu övdüğü kasidesinde Cahiliye kasidesinde, sevgilinin daha önce yaşadığı mekânın veya kabilenin tasvir edildiği bukâ bölümünden etkilendiği görülür:

أصـحوت أم هاجت هـواك منازلُ عفا معارفها البيـلى وهواطـلُ
إلا نعام ترتعي وفراعـلُ (بتلاتامي) أو (بجن) فما بها
دار عهدت بها الحـلول وكلّ من هوى معي والعيش غـضُّ باجلُ
ولقد وقفت برسـمها مستخبراً عن أهلها والدمع مـتي سائلُ
لله درك! هل وقوفك نافـعُ برسومها أم هل لدمعك طائلُ⁶⁴

Şair, beyitlere sevgilinin bir zamanlar yaşadığı yurdu tasvir ederek başlamış; ancak ustaca bir manevra ile amcasını övdüğü diğer bölüme geçiş yapmıştır:

ولقد حباك الدهر شيخاً ماله في العلم في تلك الأراضـي مائلُ
أعني إمام العصر عبد الله مـن ساد الشيوخ النبـل مذ هو شابلُ⁶⁵

Öte yandan Arap kültüründe önemli bir konuma sahip; ancak Batı Afrika'da yaygın olarak bulunmayan özellikle deve gibi bazı çöl hayvanlarına bu şiirlerde yer verilmiş ve özelliklerinden bahsedilmiştir.

Afrika edebiyatında sözlü kültür ve geleneği kuşaktan kuşa-

⁶³ 'Âmir Sambo, *el-Edebu's-Senegaliyyi'l-'Arabî* (Cezayir: eş-Şeriketu'l-Vataniyye, 1978), 2/45.

⁶⁴ Kebir Ebu Bekr Emîn, *Edebun ve Nusûs* (Zaria: 'Ala Yasir Publishers, 2016), 160.

⁶⁵ Emîn, *Edebun ve Nusûs*, 160.

ğa aktararak muhafaza edilmesini sağlayan griotlar⁶⁶ bu geleneği devam ettirmektedirler. “Arap diliyle, yazılı edebiyata geçilmesiyle Gabu, Segu, Vagadu ve Kusa gibi kuşaktan kuşağa aktarılan destanlar yazılı hale getirilmiştir.”⁶⁷ Bunların dışında Hausalıların kökenine dair “Bayajidda efsanesi, Oduduwa ve Oranmiyan”⁶⁸ efsaneleri sözlü kaynaklara örnek olarak gösterilebilir.

İslâm’ın bölgeye girmesiyle Magrib, Endülüs, Mısır ve Arabistan gibi önemli coğrafyalarda yaşayan âlimlerin eserleri Gao, Timbuktu, Erevân ve Cenne gibi merkezlerde okunmaya başlamıştır. XVI. yüzyıldan itibaren Malili âlimlerin başta İslâmî ilimler olmak üzere tarih, Arap dili ve edebiyatı alanlarında yazdıkları, çok azı mahallî dillerde ve geri kalanı Arapça olan eserleri çeşitli kütüphanelerde muhafaza edilmektedir.⁶⁹

Afrika Arap edebiyatı, Arap edebiyatının enstrümanlarıyla Afrika’da yeni bir edebiyatın ortaya çıkmasıdır. Afrika sözlü edebiyatında yer alan şiirler veya nesirler Arap harfleriyle az da olsa yazıya geçirilse de genel olarak Arap edebiyatı etkisi altında kalınmış ve ortaya çıkan yeni yazılı edebiyat Afrika kültüründe yazılan Arap edebiyatı olarak kendini göstermiştir. Buradan anlaşılıyor ki Arap edebiyatı bölgede var olan sözlü edebiyatı korumuş ve yeni bir edebiyat inşa etmiştir.

3.3. Batı Afrika Dillerine Etkisi

Arap dilinin Batı Afrika’da edebiyata etkilerinde bahsedildiği üzere, Arap dili yazılı kültürün ön ayağı olarak bölgede konuşulan dilleri yazılı hale getirmiş ve onlara bir biçim kazandırmıştır. Bu nedenle bölge dili üzerindeki öncelikli ve en büyük etkisi Arap alfabesi vasıtasıyla bu dillerin yazıya geçirilmesi olmuştur. “Arap harfle-

⁶⁶ Griotlar, Batı Afrika’nın bazı bölgelerinde, genellikle düğün ve cenaze törenlerinde, kabilenin tarihini hikâyelerle, şiirlerle müzik eşliğinde anlatan kişilerdir.

⁶⁷ Ahmet Kavas, “Mali”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV yayınları, 2003), 27/502.

⁶⁸ Davidson, *A History of West Africa 1000-1800*, 293.

⁶⁹ Kavas, “Mali”, 27/502.

riyle yazılan Afrika dillerinin sayısı otuzu geçmektedir.”⁷⁰ Bu diller arasında Batı Afrika’da konuşulan Hausa, Songay, Fullânî, Yoruba, Kanuri, Volof gibi yaygın diller de vardır. Arap harfleriyle yazıya geçen bu diller yazı sayesinde korunmuş, gelenek ve kültür birikiminin kayıt altına alınmasıyla unutulup yok olması engellenmiştir.

Afrika dillerinin Arap harfleriyle yazıya geçirilmesiyle, Arap dili Afrika dillerinin söz dağarcığı üzerinde etki etmiştir. Yani dile yeni kelimeler, deyimler, terkipler katmıştır. Bu etkiler daha çok günlük sık kullanılan ifadelerde ve belli düzene sahip sayı, gün ve ay isimleri gibi kelimelerde kendini göstermiştir. Aşağıdaki tabloda bazı Afrika dilleri ve Arap dilinde bulunan gün isimleri arasındaki benzerlik dikkat çekmektedir:

Arapça	Hausaca	Volofça	Fullânice	Zarmaca
الاثنين	لِثْنِ	الْثِنِ	الْثِنِ	أْتْنُو
الثلاثاء	ثلاث	ثَلَاتْ	ثَلَاتْ	أْتَلْتَا
الأربعاء	لَاَرْبَاءْ	الْأَرْبِ	الْأَرْبِ	أَلْرِبَا
الخميس	الهميس	الخميس	الخميسا	الكميسا
الجمعة	جمعة	أَلْجُمَ	أَلْجَم	أَلْزُما
السبت	أَسْبِتْ	سَمْد	أَسَتْ	أَسْبِتُو
الأحد	لَهْدْ	-	أَلْتْ	أَلْهَدُو

Tabloda görüldüğü üzere birbirinden farklı Afrika dillerinin Arap dilinin etkisiyle ortak kelimeler kullanmaya başladığı ve bunun bölgede birliğin sağlanmasında etkili olduğu söylenebilir.

Arap dili ve İslâm kültürünün etkisiyle günlük yaşantıda kullanılan birçok ifade yerel dillere girmiş ve yerel dillerin kelime hazinesini kuvvetlendirmiştir. “كذا وكذا، ليلا ونهارا، لا بد، كل يوم، لا أبالي، لا بأس، قول بلا عمل، لا ضرر ولا ضرار” gibi cümle ve terkipler Hausaca ve Fullânicede günlük yaşantıda sıklıkla kullanılır. Yerel dillere kazandırılan

⁷⁰ Hasan Muhammed Babekr, “Vâki‘u'l-Harfi'l-'Arabiyyi fi İfrîkiye beyne'l-Mâdi ve'l-Hâdir”, *Havliyyetu'l-Harfi'l-'Arabî* 1 (Ağustos 2015), 32.

ifadeler yaygın olarak dinî ve Kur'ânî ifadelerdir. Örneğin; السلام عليكم, ماشاءالله, تبارك الله, إن شاء الله ve لاحول vb. gibi dinî ve Kur'ânî kelimeler yerel dillerde kullanılmaya başlamıştır. Bunun yanı sıra ticarî terimler (para birimleri, ölçüler, renkler), eğitim, yönetim ve sosyal hayata dair kelimeler, Arap dilinin yerel dillere etkin olarak girdiği alanlardır. Aşağıdaki tabloda bu alanlarda kullanılan kelimeler örneklendirilmiştir:⁷¹

	Arapça	Hausaca	Fullânice	Zarmaca
Eğitim	تربية	تربيا	تربى	تربى
	طالب	طالبى	طالبىجو	طالب
	درس	درسى	درس	درس
	شرح	شرحى	شرح	شرح
Ticaret	دينار	دينارى	دينارورى	دينار
	درهم	درهمى	درهمىجو	درهم
	ربا	ربا	رب	ربا
	ميزان	ميزانى	ميزان	-
Yönetim	حكومة	حكوما	حكوم	حكوم
	وكيل	وكيلى	وكيل	وكيل
	أمير	أمير	أمير	أمير
	وزير	وزيرى	وزير	-
	صلح	صلحو	صلح	صلح
Sosyal Hayat	جنازة	جنازا	جناز	جناز
	عادة	العاد	العاد	الاد
	وليمة	وليمة	وليم	وليم
	طبيعة	طبيعا	طبيع	طبيع

Sonuç ve Değerlendirme

Dil sadece gramer kuralları ve sözcüklerden oluşan bir iletişim aracı değil, aynı zamanda anlaşılması ve kavranması gereken

⁷¹ Bu konuda bk. Ali Ebû Bekr, *es-Sekâfetu'l-'Arabiyetu fi Nijeria* (Kano: Dâru'l-Umme, 2014).

sosyal bir varlıktır. Dil; görme, duyma, işitme gibi bir bireysel yeti olmasının yanı sıra toplumun ortak ürünü olması bakımından sosyal işlevi olan bir yetidir. Dil ait olduğu toplumun kültürel kodlarını içinde barındırır ve onları kuşaktan kuşağa veya toplumdan topluma aktarır.

Bir topluma ait kültürel birikim hâkim bir kültürden etkilenbilir ve bireyler yeni alışkanlıklar, davranışlar edinerek kültürel değişimi gerçekleştirir. Burada dil çok önemli bir rol oynar, kültürel etkilenme dil değişimini getirirken, dilin değişmesi de bu etkilenmeyi hızlandırır. Bu değişim doğal olarak yerel kültürün baskın kültür karşısında değişime uğraması şeklinde ortaya çıkar. Bu durum, savaşlar, göçler veya istila yoluyla azınlık durumuna düşme şeklinde olacağı gibi, coğrafi ve kültürel yakınlıktan dolayı ikili ilişkilerin olması ve birbirini besleyen yoğun ticaret faaliyetleri sonucu gerçekleşebilir. Savaşlar ve istila yoluyla girişte yerel halk azınlık konumuna düşeceği gibi siyasî ve ekonomik yönden bir azınlığın etkisi altına da girebilir. Her iki durumda da dil değişimi ve kültürel değişim gerçekleşir.

İslâm'ın Batı Afrika'ya girişi Kuzey Afrika üzerinden sahrada bulunan ticaret yolları ile ticarî faaliyetler sonucu gerçekleşmiştir. Yerel halk nüfusça azınlık durumuna düşmeden İslâm'ı benimseyerek doğal yolla Arap dili ile tanışmış ve kültürel değişim gerçekleşmiştir. Avrupalıların Batı Afrika'ya girmeleri Amerika kıtasının keşfedilmesiyle önceleri kıyısında gezindikleri Afrika'nın içlerine girerek okyanus ötesi köle ticaretini başlatmaları ile olmuştur. Bu durum, ekonomik ve siyasî yönden azınlık olan Avrupalıları Batı Afrika'yı sömürerek çoğu bölgede kendi dillerini resmî dil haline getirmeye sevk etmiştir.

Aslında bölgeye Müslümanların da Avrupalıların da girişi ticaret yoluyla olmuştur. Ancak bu iki ticaret arasında sonuçları bakımından önemli farklar mevcuttur. Müslümanlar Kuzey Afrika üzerinden çöl-ötesi bir ticaret faaliyeti ile bölgeye yazıyı, zenginliği ve medeniyeti getirirken, Avrupalılar okyanus-ötesi ticaretle bölgenin birliğini ve zenginliğini yok etmişlerdir. Sahra ötesi ticaretle bölge

zenginleşmiş, eğitim ve kültür merkezleri kurulmuş, çok sayıda İslâm devleti ortaya çıkmıştır. Okyanus ötesi ticaret ile Avrupalılardan alınan silahlarla bölgede birlik dağılmış ve köle ticareti yoluyla sömürgecilik gerçekleşmiştir.

İslâm dininin ve Arap dilinin bölgede yayılmasında, İslâm mesajının kabul edilebilir ve formalitesiz olması, İslâm'daki vahdet anlayışı, ticaret sayesinde bölgenin gelişmesi, yazılı kültüre geçilmesi ve İslâm hukuk ve veraset sistemi sayesinde kuralları, anayasaları olan devletlerin ortaya çıkması gibi amiller etkili olmuştur. İslâm'ın bölgede yayılmasıyla önemli ticaret, ilim ve kültür merkezleri kurulmuştur. İlk olarak daha çok yöneticiler, tüccarlar ve bölgenin ileri gelenleri Müslüman olmuştur. Bu durum İslâm'a olan teveccühün artmasını sağlamıştır. İslâm'daki uhuvvet ve ümmet anlayışı farklı etnik ve dini gruplara mensup kabilelerin bir araya gelmesini sağlamıştır. Ayrıca hac ibadeti sayesinde dünyanın diğer bölgelerindeki insanlarla aralarında ortak bir bağ oluşmuş ve hızla gelişmelerini sağlamıştır.

İslâm bölgeyi sözlü gelenekten yazılı kültüre geçirmiş ve Gana, Mali, Songay gibi büyük imparatorluklar tarafından benimsenerek sömürgeciler bölgeye gelmeden önce Sahra'nın güneyinde bir Afrika İslâm medeniyeti tesis etmiştir. Kur'ân-ı Kerim'i okuyup öğrenme çabaları, okuma yazma öğrenmeye hız kazandırmıştır. Arap dili dışında Tefsir, Fıkıh, Tarih ve Coğrafya gibi alanlarda eğitime başlanmıştır. Bölgenin tarihi hakkında sadece Müslüman seyyahların ve coğrafyacıların yazdığı kitaplar bilgi verir. Bölgenin bu kaynaklar dışında yazılı bir tanığı yoktur. Sadece sözlü gelenek ve yapılan arkeolojik kazılar bölge tarihine ışık tutar. Bu sebeple Arap dili ve yazısı Batı Afrika için büyük önem arz etmektedir. Arap dili etnik ve dilsel çeşitliliğin had safhada olduğu bölgenin ortak paydası olmuş ve bölgeye İslâm kültürünü taşımıştır.

İslâm dini ve Arap dili Batı Afrika'yı sosyal, politik ve ekonomik yönden etkilemiştir. İslâm'ın bölgede yayılmasından 16. yüzyılda birçok Avrupa ülkesinin Afrika kıyılarına demirlemesiyle başlayan sömürgecilik hareketlerine kadar Batı Afrika'da İslâm ve Arap

dili savaşlar ve istila ile değil, ticaret faaliyetleriyle, doğal yolla girmiş ve etkili olmuştur. Kendi kültürel zenginliğini bölgeye taşıırken bölgeyi asimile etmemiş, bölgenin kültürünü ve dilini de sözlü olmaktan çıkarıp yazıya dökerek muhafaza edilmesini sağlamıştır.

Kaynakça

- Arnold, Thomas. *ed-Da'vetu ile'l-İslâm*. trc. İbrahim Hasan. Kâhire: Mektebetu'n-Nehda, 2. Basım, 1971.
- Babekr, Hasan Muhammed. "Vâki'u'l-Harfi'l-'Arabiyyi fi İfrîkiye beyne'l-Mâdî ve'l-Hâdir". *Havliyyetu'l-Harfi'l-'Arabî*. 1 (Ağustos 2015), 29-48.
- Bârî, 'Osmân Brayma. *Cuzûru'l-Hadârati'l-İslâmiyye fi'l-Garbi'l-İfrîkî*. Kâhire: Dâru'l-Emîn, 2000.
- Bekrî, Ebu 'Ubeyd Abdullah b. Abdulaziz. *el-Muğrip fi Zikri Bilâdi İfrîkiye ve'l-Mağrib*. Alger: İmprimerie du Gouvernement, 1857.
- Bertellî, Muhammed b. Ebu Bekr. *Fethu's-Şekûr li ma'rifeti A'yâni Ehli't-Tekrûr*. thk. Muhammed İbrahim el-Kettâni & Muhammed Haccî. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1981.
- Bossard, Laurent. *Regional Atlas on West Africa*. Paris: OECD Publications, 2009.
- Câbi, Muhammed Emîn. *Revâi'u Âli Karamuhûba fi Fûta Tûbâ beyne 1805-2007*. 502. Câbi'nin Özel Kütüphanesi.
- Crystal, David. *Dillerin Katli*. trc. Gökhan Cansız. İstanbul: Profil Yayıncılık, 3. Basım, 2015.
- Davidson, Basil. *A History of West Africa 1000-1800*. Essex: Longman Group, 6. Basım, 1985.
- Dursun, Davut. "Afrika, (Din)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/428-435. Ankara: TDV Yayınları, 1988.
- Dursun, Davut. "Afrika, (Tarih)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/418-426. Ankara: TDV Yayınları, 1988.
- Ebû Bekr, Ali. *es-Sekâfetu'l-'Arabiyyetu fi Nijeria*. Kano: Dâru'l-Umme, 2. Basım, 2014.
- Emîn, Kebîr Ebu Bekr. *Edebun ve Nusûs*. Zaria: 'Ala Yasir Publishers, 3. Basım, 2016.

- Ferğali, Ali. *Târîhi İfrîkiya'l-Hadîsi ve'l-Mu'âsır*. İskenderiye: Dâru'l-İlm, 2008.
- Feytûrî, 'Atiyye Mahzûm. *Dirâsâtun fî Târîhi Şarki İfrîkiye ve Cenûbi's-Sahrâ*. Bingazi: Dâru'l-Kütûbi'l-Vataniyye, 1988.
- Fischer, Steven Roger. *Dilin Tarihi*. trc. Muhtesim Güvenç. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 4. Basım, 2017.
- Galâdançî, Şeyho Ahmed Saîd. *Hareketu'l-Lugati'l-'Arabiyyeti ve Âdâbihâ fî Nîcîryâ*. Kano: Dâru'l-Umme, 3. Basım, 2016.
- Hamdan, Cemal. *İfrîkiye'l-Cedîde Dirâsetun fî'l-Coğrafiya's-Siyasîyye*. Kâhire: Mektebet-u Medbûlî, 1996.
- Havâle, Yusuf b. Ahmed. *el-Hayâtu'l-İlmiyye fî İfrîkiye (el-Mağribu'l-Ednâ)*. 2 Cilt. Mekke: Ma'hadu'l-Buhusi'l-İlmiyye, 2000.
- Humboldt, Wilhelm von. *Dil-Kültür Bağlantısı*. trc. Bedia Akarsu. İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 3. Basım, 1998.
- İbn Battûta, Ebu Abdullah Muhammed b. Abdullah el-Levâtî. *Tuhfetü'n-Nuzzâr fî Garâibi'l-Emsâr ve 'Acâibi'l-Esfar*. thk. Muhammed Abdulmün'im el-'Aryan. Beyrut: Dâru İhyâi'l-'Ulûm, 1417/1997.
- İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed. *el-İber ve Dîvânu'l-Mubtedai ve'l-Haber fî Eyyâmî'l-'Arabi ve'l-'Acemi ve'l-Berber ve Men 'Âsarahum min Zevî's-Şe'ni'l-Ekber*. thk. Halil Şehhade. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, t.y.
- İmran, Kabâ. *eş-Şîru'l-'Arabî fî'l-Garbi'l-İfrîkî*. Rabat: Isesco, 2011.
- İncay, Malik. "Te'siru'l-'Arabiyyeti fi Senegal". *Mecelletu'l-Lisâni'l-'Arabî* 8/1 (1965), 152-158.
- Kaddâh, Na'im. *İfrîkiya'l-Garbiyye fî Zilli'l-İslâm*. Kâhire: Vezâretu's-Sekâfeti ve'l-İrşâdi'l-Kavmî, ts.
- Kâdi, Muhammed Mahmud. "Ukbe b. Nâfi" *Fâtihu İfrîkiye*. Kahire: Dâru't-Tibâ'a, 1999.
- Kadr Mârî, Bâbkar Hasan. *Kubra'l-Lugâti'l-İfrîkiye ve Devruhâ fî't-Tevâsul Beyne Şu'ûbi Kârrati'l-İfrîkiye*. Hartum: Uluslararası Afrika Üniv. Yayınları, 2006.
- Kalkaşendî, Ebu'l-'Abbâs Şihâbu'd-dîn Ahmet b. Ali. *Subhu'l-A'şâ fî Sinâ'ati'l-İnşâ*. 14 Cilt. Kâhire: el-Matba'atu'l-Emîriyye, 1915.

- Kane, Ousmane Oumar. *Beyond Timbuktu, An Intellectual History of Muslim West Africa*. Massachusetts: Harvard University Press, 2016.
- Kavas, Ahmet. "Mali". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/493-504. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Kavas, Ahmet. "Tinbüktü". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/190-192. Ankara: TDV Yayınları, 2012.
- Levtzion, Nehemia & Pouwels, Randall L. *The History of Islam in Africa*. Ohio: Ohio University Press, 2000.
- Lodhi, Abdulaziz Y. "The Language Situation in Africa Today". *Nordic Journal of African Studies* 2/1 (1993), 79-86.
- Mağîlî, Muhammed b. Abdulkerîm. *Tâcu'd-Dîn fî mâ Yecibu 'ala'l-Mulûki ve's-Salâtîn*. Ed. Muhammed Hayr Ramazan Yusuf. Beyrut: Dâr-u İbn Hazm, 1994.
- Recep, M. Abdulhalîm. *el-Muslimûne fî İfrîkiyâ Cenûbi's-Sahrâ*. Bingâzi: Dâru'l-Kutubi'l-Vataniyye, 2010.
- Sâlim, Abdullah. *İntişâru'l-İslâm fî İfrîkiyâ Cenûbe Sahra*. Misrâta: Yedi Ekim Üniversitesi, 2010.
- Sambo, 'Âmir. *el-Edebu's-Senegaliyyi'l-'Arabî*. 2 Cilt. Cezayir: eş-Şeriketu'l-Vataniyye, 1978.
- TDK, "Güncel Türkçe Sözlük". Erişim: 20 Ağustos 2019. <http://sozluk.gov.tr/>
- 'Umerî, Şehâbeddîn Ahmed b. Yahya. *Mesâliku'l-Ebsâr fî Memâliki'l-Emsâr*. 27 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2010.
- Ya'kûb, Ali. "el-Lugatu'l-'Arabiyye fi Mintakat-i Garbi İfrikiye". *Mecelletu'l-Feysal*. 399-400 (Eylül 2019), 49-57.

The Impact of Arabic Language on West African Culture Summary

In this study, the contribution of the Arabic language to the political unity, language and literature of West Africa during the period from the entry of the Arabic language into the region to the arrival of the colonists was discussed. In addition, the factors that play a role in the emergence of these contributions have been revealed. The aim of this study is to reveal the effects of dominant cultural language on other societies. For this purpose, the effects of the Arabic language on West African culture were discussed.

West Africa is an isolated region, surrounded by the ocean and desert, dominated by oral tradition for centuries. Since the spread of Islam, it has been introduced with Islamic culture and Arabic language through trade, not war and conquests. Arab language and Islam spread from the city to the countryside in the region and became the language of educated and cultured people. In this way, small groups learned to live together and began to form states with rules and rulers. This situation lasted for centuries, great Islamic states were established in the region, States whose rulers or people are Muslims emerged and this situation continued until the colonists came to divide the region in the 19th century.

Cultural accumulation of a society can be influenced by a dominant culture and individuals realize cultural change by acquiring new habits and behaviors. Language plays a very important role here, cultural exchange brings language change, and language change accelerates it. This change naturally occurs as a change of local culture in the face of the dominant culture. This may be the result of wars, immigration, or invasion into a local major population, as well as bilateral relations due to geographical and cultural proximity, and intensive trading activities that feed each other. At the entrance of wars and invasions, the local population will become a minority and may be influenced by a minority in political and economic terms. In both cases, language change and cultural change take place.

Islam entered West Africa as a result of trade routes and commercial activities in the Sahara through North Africa. The local people were introduced to the Arabic language by adopting Islam

without becoming a minority in the population and cultural change took place.

Europe's entry into West Africa was with the discovery of the American continent, which was the beginning of the trans-Oceanic slave trade by penetrating into the Africa, where they had previously traveled along its coasts. This has occurred in the form of the exploitation of West Africa, in many regions by the Europeans who were economically and politically minority and they made their language official.

There are some effective factors in spreading Islam and the Arabic language in the region. These can be listed as follows: The being of the message of Islam which is acceptable and formless, the understanding of oneness of Islam, the development of the region through trade, the transition to written culture and the emergence of states with conventions, rules and constitutions through the Islamic law and inheritance system. With the spread of Islam in the region, important commercial, scientific and cultural centers were established. Firstly, rulers, traders and notables of the region became Muslims. This situation increased the interests towards Islam. Islam's fellowship and *umma* understanding brought together tribes from different ethnic and religious groups. Moreover, thanks to the worship of pilgrimage, a common bond has been established with the people in other parts of the world and has enabled them to develop rapidly.

Islam and the Arabic language influenced West Africa socially, politically and economically. From the spread of Islam in the region to the colonial movements that began in the 16th century when many European countries anchored on the African coast, Islam and the Arab language have entered to West Africa and been influential in natural ways, not through wars and invasions, but through trading activities. Islam did not assimilate the region while carrying its cultural wealth to the region, it protected region's culture and language from extinction by carrying them from oral culture to written culture.

Keywords: Arabic language, West Africa, African literature, culture, Islamic culture